

сучасної морально-етичних систем. **Результати дослідження.** Людство в процесі історії вже створило численну кількість ефективних правових систем і практик, а також універсальних учень про мораль. Відмічається, що всі ці системи істотно змінили суспільство і людину, вплинули на розвиток цивілізації в цілому, визначили характер сучасних міжнародних відносин. Також філософи-класики і, зокрема І. Кант, розглядали можливість створення найкращої моделі справедливого суспільства, ядром якого є мораль і моральність. **Обговорення.** Ідеї І. Канта, його учнів та послідовників набувають нового сенсу на початку ХХ століття й знаходять відображення в роботах А. Шопенгауера, А. Камю. Зокрема Х. Хофмайстер підкреслив, що присвоєння війні «високого значення» таїть в собі небезпеку її прийняття як засобу. Він попереджає про ризики цілковитої втрати моральності. **Висновки.** Зроблено висновки про те, що сьогоденне «суспільство благ і розваг» на залишило місця для моральної людини, яка б поважала традиції, сім'ю, батьківщину. Лише моральна особистість здатна мислити «чисте право» як метафізичну доміную. Чисте право як універсальна модель відображає суть «Вищого блага», що визначає всезагальний порядок речей у природі та суспільстві. І цей регулюючий принцип екстраполюється в сферу практичного права (державного права, міжнародного права).

Ключові слова: мораль, моральна особистість, моральність, категоричний імператив, універсальний імператив, класична філософсько-правова парадигма І. Канта, чисте право.

УДК 159.923.2-057.875:[1+572]

І. В. Васюк

ПИТАННЯ САМОАКТУАЛІЗАЦІЇ ТА САМОРЕАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ СТУДЕНТА: ФІЛОСОФСЬКО-АНТРОПОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ

Національний медичний університет імені О.О.Богомольця;
e-mail: irina_nina@ukr.net; ORCID ID: 0000-0001-8453-9502

Анотація. Стаття присвячена проблемам природовідповідної освіти в контексті самоактуалізації особистості, зокрема сучасної студентської молоді. Проаналізовано питання ціннісного самовизначення людини, професійної і особистісної самореалізації в історії філософії та в поглядах сучасних науковців. Обґрунтовується необхідність вивчення означеної проблеми в контексті інтеграції особистісного та генераційного підходів. Розглянуто проблему кризи ідентичності сучасної людини в сучасному глобалізованому світі.

Ключові слова: самореалізація, самоактуалізація, особистість, природовідповідна освіта, генераційний підхід, особистісний підхід.

Вступ

У процесі формування студента як особистості та майбутнього фахівця постає питання про його самоактуалізацію. У зв'язку з цим важливого значення набуває становлення сучасної гуманістичної парадигми освіти, яка ґрунтується на засадах студентоцентризму, педагогіки співробітництва, що потребує врахування здібностей та задатків молоді, звернення до її внутрішнього світу. Відповідно до засад гуманістичної психології та педагогіки, потрібно унеможливити тиск та примус у процесі формування спеціаліста, природні ж здібності та задатки молоді особи потрібно своєчасно виявляти та створювати сприятливі умови для їхнього розвитку.

Як відомо, ігнорування внутрішніх духовних потреб людини, намагання методами авторитарної педагогіки сформувати новий тип масової свідомості призвели до втрати людиною самоідентичності й деморалізації суспільства загалом. Цей факт потребує дбайливої уваги філософів, педагогів, психологів, соціологів, представників інших напрямів сучасної гуманітаристики.

Проблема самоактуалізації та самореалізації особистості є однією з провідних у філософсько-антропологічному дискурсі. Осмисленню цієї наскрізної проблеми в історії філософії присвячені концепції Сократа, Платона, Аристотеля, Августина Аврелія, Ж.-Ж. Руссо, М. Шелера, Л. Фейєрбаха, у сучасній філософії – А. Маслоу, К. Ясперса, В. Франкла, Ж.-П. Сартра та ін. Достатньо ґрунтовно питання самоактуалізації та самореалізації особистості розглянуто у працях

сучасних вітчизняних філософів Г. Батіщева, М. Бердяєва, О. Вячеславової, В. Горського, С. Кримського, М. Михальченка, М. Поповича, Д. Сепетія, В. Табачковського, Л. Усанової, А. Чауса та ін. Проблема самоактуалізації студентської молоді, її особистісного самовизначення в умовах формування гуманістичної студентоцентричної парадигми сучасної освіти висвітлюється у роботах сучасних науковців: В. Андрущенка, Г. Балла, І. Бега, О. Бондаревської, О. Вашак, М. Євтуха, А. Лозенко, В. Кременя, П. Сауха, Н. Талізної, Н. Фіалко та ін. Окремо слід відмітити дослідження, присвячені аналізу означеної проблеми з врахуванням занурення сучасної людини, особливо молоді, у світ Інтернету, віртуальну реальність (Ж. Бодрійяр, С. Жижек, М. Кастельс, О. Малинова, Р. Поліщук та ін.).

Сучасні науковці (В. Штраус, Н. Хоув, Т. Нарожна, Ю. Слаква, К. Амосова, В. Бондар та ін.) наголошують на характерних особливостях становлення сучасного покоління молоді. У зв'язку з цим вони обґрунтовують важливість застосування генераційного підходу в процесі аналізу проблем особистісного та професійного формування сучасної молоді.

Потребують подальшого дослідження питання самоактуалізації та самореалізації особистості студента в умовах сучасного мультикультурного середовища з врахуванням генераційних особливостей сучасних поколінь молоді («Y», «Z»), впровадження нової парадигми сучасної освіти – парадигми розвитку та саморозвитку людини, яка приходить на зміну парадигми знань.

Мета і завдання дослідження – експлікувати значення природовідповідної освіти у формуванні особистісного становлення та самовизначення студента в умовах сучасного суспільства з урахуванням не тільки індивідуальних, а й генераційних особливостей сучасної молоді.

Методологія дослідження ґрунтується на методологічних засадах філософської антропології та філософії освіти, зокрема міждисциплінарних підходах у межах сучасної соціогуманітаристики. У процесі дослідження були використані діалектичний, системно-логічний та соціокультурні методи, а також метод компаративного аналізу особистісного та генераційного підходів, міжпоколінних особливостей сучасної молоді тощо.

Результати

Ідея залежності долі людини від її природних нахилів, як відомо, була започаткована в античній філософії (Сократ, Епіктет, Епікур, Цицерон та ін.). Відомий римський оратор і філософ Цицерон, визначаючи філософію, як «*cultura animi*», пропонував таке обґрунтування: «Як родюче поле без обробітку не дає врожаю, так і душа. Обробіток душі – це і є філософія: вона виконує в душі вади, готує душі до прийняття посіву і, довіряючи їй, сіє... лише те насіння, яке, дозрівши, приносить щедрий урожай» (Цицерон, 1975: 252). Філософ убачав у кожній людині властивий лише їй певний потенціал, який необхідно розгледіти та розвинути, «культивувати» у процесі гуманітарної (філософської) освіти.

В історії української філософської думки ідею сродної (природовідповідної) праці всебічно обґрунтував видатний мислитель, просвітник і мандрівник Г. Сковорода. Слід відзначити, що сквородинівське тлумачення цієї складної проблеми не варто спрощувати, відривати від загальнокультурного, християнського контексту тієї епохи. Лейтмотивом підходу Г. Сковороди у розумінні проблеми «сродності» є вислів: «За Богом підеш, добрий шлях знайдеш» (Сковорода, 2011: 371). Отже, мова йде про унікальну «природу» кожної людини, визначену самим Творцем.

Як відзначав Г. Сковорода, «важко пізнати свою природу, а чужу пізнати й того важче. Пізнаєш, але пізно» (Сковорода, 2011: 369). Разом із тим, український філософ стверджував, що будь-яка таїна має власну викривальну тінь». Він наводить конкретні прикмети «деяких сродностей». «Дивись: коли хлопчик, зробивши для іграшки вовов'ячий хомут, накладає його цуценяткам або котикам, – чи це не тінь хліборобської в ньому душі? І чи це не поклик до землеробства?..

Якщо припосяє шаблю, – чи не смак до військової справи?..

Коли трирічна дитина мимовільним слуханням переймає божественні пісні, полюбає зазирати в священні книги, перегортати листи, дивитися чи на таємничих зображень картинки, то на букви, чи не це викриває таємничу іскру природи, що породила його у вправу богословську?» (Сковорода, 2011: 369-370). Варто зауважити, що метод спостереження за схильністю дітей до тих чи інших

видів діяльності, запропонований Г. Сковородою в образі «викривальної тіні», вважається достатньо ефективним і в сучасній педагогіці для виявлення природних задатків і здібностей людини.

Вирішення проблеми щастя Сковорода вбачав у новому народженні людини, що має ознаки містичного преображення, розкриття її Божественної суті, виявленого у неї Богом таланту, що забезпечує їй працю за покликанням, яка повинна бути не вимушеним засобом підтримання життя (тягарем), а найпершою життєвою потребою, результатом власних зусиль та творчості, джерелом насолоди та найвищим земним щастям. Сковорода вважав, що духовне відродження людей, здійснення ними спорідненої праці призведуть до гармонійного суспільного ладу (Філософський енциклопедичний словник, 2002: 586-587). Саме розкриття внутрішньої природи дозволяє знайти молодій людині особистий життєвий шлях, зрозуміти власне покликання й здатність до певної соціально-значущої праці. Самоствердження особи у розумінні власної природи та шукання особистих способів самореалізації пов'язується з ідеєю Бога, з ідеєю духовності, добра, справедливості й щастя та передбачає виконання нею природовідповідної праці.

У центрі антропологічної філософії Г. Сковороди стоїть сократівське питання самопізнання людини, яке постає джерелом її саморозвитку як особистості, розвитку природних нахилів і задатків, формування духовного світу. Філософ вважав, що не розуміти самого себе те саме, що втратити самого себе (Ерн, 1912: 103; 137). Мета самопізнання, на думку Г. Сковороди, полягає у виявленні «сродності» індивіда й полягає у виявленні його природних нахилів та потреб. Без цього людина не здатна досягти успіху, щастя (Сковорода, 1973: 413, 435).

У сучасній філософії персоналістично-антропологічна традиція найбільш рельєфно простежується в екзистенціалізмі та персоналізмі. Ж.-П. Сартр розглядав проблему самореалізації особистості в онтологічному аспекті, в контексті діалектики буття і небуття. За Ж.-П. Сартром, людина живе в єдності буття і небуття. Якщо вона відповідально і вільно визначає й реалізує свій проект життя – це і є людське буття. Але людина може й не реалізуватися, не здійснитися у світі, у цьому разі у світ приходять ніщо. Отже, від самої людини залежить, які плоди вона пожинатиме наприкінці власного життя: радість і піднесення від успішної самореалізації або ж потрапить в життєву й духовно-світоглядну прірву (Сартр, 2000: 82, 104).

Слід відзначити, що питання щодо співвідношення самоактуалізації та самореалізації є досить дискусійним у сучасній філософській, науковій літературі. Проте безсумнівним є зв'язок понять і процесів самореалізації та самоактуалізації особистості. Для підтвердження цієї тези варто звернутися до підходу А. Маслоу, який охарактеризував самоактуалізацію як бажання людини стати тим, ким вона може стати. Людина, яка досягла цього вищого рівня, домагається цілковитого застосування талантів, здібностей і можливостей своєї особистості. Коротше,

самоактуалізуватися – означає стати тією людиною, якою ми можемо стати, досягти вершини власних можливостей. Висловлюючись словами А. Маслоу, «музиканти повинні грати музику, художники повинні малювати, поети повинні складати вірші, якщо вони, врешті-решт, хочуть бути в світі з самими собою. Люди повинні бути тим, ким вони можуть бути. Вони повинні бути вірними своїй природі» (Маслоу, 2008: 54). Поняття «самоактуалізація» психолог пов'язував з актуалізацією (розвитком і реалізацією) людиною своїх потенційних можливостей, а також зі змогою здійснити свої таланти, здібності, можливості» (Сепетій, 2012: 29). Отже, самоактуалізована людина – це «індивідум, який у змозі здійснити свої таланти, здібності, можливості» (Маслоу, 2008: 139).

Як слушно відзначає Л. Коростильова, процес самоактуалізації – це процес зосередження на внутрішньому світі особистості, самореалізації – на її зовнішньому. Тобто процес самоактуалізації пов'язується з внутрішньою духовною роботою, самореалізації – з інтеріоризацією норм, цінностей та адаптацією до зовнішніх умов, формуванням особистих ціннісних смислів відповідно до власних потреб та особистого досвіду (Коростильова, 2001: 49).

Отже, самореалізація постає завершальним (зовнішнім, практичним) етапом самоактуалізації особистості. Адже, як свідчить історія й реалії сьогодення, люди навіть із розвиненим потенціалом, далеко не завжди здійснюють у власному житті свої здібності, таланти, самореалізують своє «Я» у світі. Тут проблема полягає у складному переплетінні різноманітних чинників: внутрішніх і зовнішніх, зокрема психологічних, духовних особливостей людини, її мікро- і макросередовища, закономірностей і випадковостей, що формують неповторний життєвий досвід кожної людини.

Дещо іншого погляду дотримується дослідниця Н. Базаєва. На її думку, «у центрі *самореалізації* особистості... лежать поняття, так чи інакше пов'язані із самосвідомістю як пізнанням себе, пізнанням своєї самості. Усі філософські і психологічні концепції, що стосуються феномена самореалізації людини, в основі розглядають потреби росту, розвитку й самовдосконалення». Авторка, по-суті, отожднює поняття «самореалізація» та «самоактуалізація» (Базаєва, 2012: 46-50).

Співзвучним є підхід вітчизняного філософа М. Михальченка, який визначає самореалізацію як свідомий цілеспрямований процес усебічної самоактуалізації, розкриття і опредметнення (здійснення, реалізації) сенсожиттєвих орієнтацій (установок), творчих потенцій, духовних і фізичних сил, індивідуальних схильностей, моральних якостей особистості в її різноманітній діяльності завдяки втіленню цілей, планів, програм, життєвих цінностей у процесі творення власного «Я» в особистих і суспільних інтересах. Процес самореалізації, на думку науковця, пов'язується з розвитком власних обдарувань, подоланням себе, свідомою постановкою цілей, вільною самодіяльністю (Глоссарий сучасного образования, 2014: 402). Отже, в реальності самоактуалізація і самореалізація є не

тільки взаємопов'язаними, взаємообумовленими, а й певною мірою, паралельними процесами. Дійсно, самоактуалізована особистість, опрідметнюючи у світі свої таланти, знання, творчі задуми, цінності та ідеали, не припиняє внутрішньої роботи щодо подальшого самопізнання, саморозвитку, самовдосконалення. Це свідчить, на нашу думку, про певну умовність розмежування досліджуваних понять і процесів.

Актуальною проблемою сучасної гуманітаристики є обґрунтування міждисциплінарних підходів, особливо у контексті філософської антропології. Тому особливо актуальною для даної статті є теорія Д. Леонтьєва щодо виокремлення трьох специфічних підходів щодо процесів самореалізації людини: філософського, соціологічного, психологічного (Леонтьєв 1997: 157-158).

У межах філософського підходу передбачається з'ясування внутрішньої природи людини, її особливого призначення у світі, з'ясування можливих шляхів її подальшого становлення й розвитку, звернення до внутрішнього світу особи, до її істинних сенсожиттєвих потреб. Соціологічний підхід уможливує розгляд шляхів та ефективних способів самореалізації особистості в конкретних соціокультурних умовах. Цим підходом передбачається не стільки звернення до внутрішніх смислів людини, скільки врахування умов соціального середовища, його запит на формування людей певного типу поведінки і способу мислення. Психологічний підхід акцентує увагу на аналізі особистісних якостей окремої людини та конкретних умов, у яких вона змогла б успішно самореалізуватися. Це спонукає представити самореалізацію у контексті комплексних міждисциплінарних підходів у межах сучасної гуманітаристики, використовуючи переваги як філософського, психологічного, так і соціологічного підходів. У контексті цього, варто враховувати суттєві зміни, що відбуваються у сучасному інформаційному суспільстві кінця ХХ – поч. ХХІ ст.

Новітні соціальні чинники (макросоціальні, глобалізаційні) мають достатньо суперечливий вплив на формування особистості, процеси її самореалізації та самоактуалізації. Фахівці відзначають поширення негативних форм молодіжної поведінки таких, як субкультурні рухи, які, по суті, поглиблюють дисбаланс у соціальному середовищі. На думку сучасного українського науковця П. Сауха, «у молодіжному середовищі зростають тенденції маргінальності духовно-творчої діяльності, відбувається емансипація далеко не кращих зразків чужих культур, яка досить потужно та агресивно поширюється серед молоді» (Саух, 2017: 34).

Варто додати, що в умовах панування масової культури, у сучасному суспільстві простежується чітка тенденція споживацького способу життя, особливо серед молоді. Часто молодь віддає перевагу приватним барам, казино, ресторанам, діяльність яких спрямована на реалізацію гедоністичних потреб людини й передбачає лише розтрату значних коштів, які б можна було спрямувати на досягнення сенсожиттєвих планів. За таких умов людина не здатна сформуватися гармонійно,

цілісно сприймати світ та явища зовнішнього середовища, залишається замкненою в певному обмеженому самосприйнятті та світосприйнятті (Нагорний, Яковенко, 2005: 32). Нерозвинена життєва позиція провокує примітивне існування людини, її «застрягання» на рівні біологічних потреб, на рівні ж духовно-світоглядної сфери утворюється так званий «екзистенційний вакуум» (В. Франкл), зумовлений відсутністю у людини сенсожиттєвих прагнень та улюбленої справи. На думку видатного австрійського філософа, психолога: «... людина втратила чітке уявлення, чого вона хоче... Мова йде про відчуття внутрішньої порожнечі, про відчуття глибокої втрати сенсу» (Франкл, 1990: 25, 47).

У зв'язку з цим особливе значення у сучасному суспільстві має забезпечення парадигмальних змін у галузі освіти, переходу від авторитарної до демократичної (гуманістичної) моделі. Зокрема, на думку В. Кременя, у глобалізованому, мінливому суспільстві актуальним питанням у сфері освіти є відхід від консервативного і перехід до учне/студентоцентристського навчання і виховання сучасної молоді, зокрема врахування у навчально-виховному процесі природних задатків вихованця, що є передумовою їх успішної самореалізації. Філософ убачає вирішення проблеми у переході від кваліфікації до компетенції, коли кожен у міру своїх сил та здібностей, завдяки саморозвитку, з урахуванням власного життєвого досвіду, може адаптуватися до нових умов, самореалізуватися (Кремень, 2015). Особистісний підхід у філософії освіти дозволяє врахувати унікальні особливості індивіда, що є, безперечно, його перевагою. Проте проведення дослідження лише у межах особистісного підходу не дає змогу врахувати особливі, специфічні риси сучасних поколінь молоді, позначити основні стратегії міжгенераційного діалогу у сучасній вищій школі.

Для того, щоб доповнити особистісний підхід та нівелювати його недоліки, на нашу думку, варто залучити генераційний підхід, у межах якого пропонується тлумачення специфіки особистості залежно від соціальних та культурних умов, у яких живуть та формуються покоління. Генераційний підхід розглядає передумови становлення соціально-значущих рис людини, що притаманні значній кількості людей і характеризують не лише окремого індивіда, а розкривають тенденції розвитку взаємодіючих «людина-суспільство».

Як відомо, молодь, як особлива соціально-демографічна група сучасного суспільства, має свої характерні особливості, які суттєво відрізняють її від попередніх поколінь. Особливе значення у контексті даної роботи має врахування характерних рис поколінь Y та Z, представники яких становлять основний склад сучасного студентства. Міленіали (покоління «Y»), народилися у 1983-2003 рр., росли в період розпаду СРСР, «буремних» 90-х, масового безробіття й зuboжіння значної частини пересічного населення), центеніали (покоління «Z») народилися на поч. 2000-х рр. й сформувалися під значним впливом глобалізаційних процесів інформаційного суспільства). Покоління «Y», міленіали, бачило

безробіття батьків, які отримали свого часу вищу освіту. Тому для них освіта значно втратила свою цінність, проте процес самоосвіти є для них надзвичайно важливим (Слаквa, 2017). Молодь цієї вікової категорії, як правило, є активною, захоплюється спортом, живе задля отримання задоволення тут і тепер. У голові покоління «Y» немає обмежень, мотивацією для них, на думку експертів, є робити те, що їм подобається, а не гроші й посада (Нарожная, 2017). Негативною рисою цього покоління є бажання мати все й одразу і, разом із тим, спостерігається уникання тяжкої праці. Це – покоління вільнодумців, що не є орієнтованим на колективний результат. Позитивною рисою міленіалів є спрямованість на власний комфорт, а тому власні зусилля направлені на особистісну і професійну самореалізацію.

У сучасному світі молодь швидко орієнтується в техніці, електроніці, Інтернет-комунікативних технологіях, які давно для неї стали основним способом отримання даних. Негативним явищем для «Y» є їхня нездатність до критичності і відбору якісної, достовірної, змістовної інформації, адже часто спостерігається схильність до її некритичного засвоєння. Все, що молодь пізнає з Інтернету, часто носить ситуативний, фрагментарний характер, що не сприяє формуванню глибоких суджень про світ та про себе. У такому разі, покоління «Y» сприймає інформацію як готовий продукт, без власного осмислення, і є свідченням високої ефективності маніпулятивних прийомів. Така ситуація турбує фахівців, оскільки молодь цього віку ще не вибудувала власної позитивної ієрархії сенсів, тому міленіали є особливо схильними до сприйняття негативних соціальних цінностей, які подаються у готовому вигляді ззовні, особливо тих, які пов'язані з гедонізмом, неробством і орієнтацією на «легке» і «вільне» життя.

Проте, так чи інакше, міленіали схильні організовувати процес власного саморозвитку завдяки зверненню до Інтернет-мереж, що значно спрощує доступ до необхідної інформації. Як відомо, це покоління пішло значно далі від попередніх, адже вчитель перестав бути єдиним джерелом інформації. Сьогодні науковці наголошують на необхідності викладення навчальних матеріалів на інтернет-ресурси і можливість вільного доступу до них студентами у зручний час (Амосова, 2018). Сучасна молодь здатна навчатися в он-лайн форматі, проходить перевірку отриманих і засвоєних знань з використанням інформаційних технологій. Актуальним питанням є організація навчального процесу в он-лайн режимі з доступністю до наукових фахових видань та інших наукометричних баз даних.

Покоління «Z» – молодь, яка народилася на початку 2000-х рр., центеніали зараз є студентами ВНЗ і ще кілька наступних років будуть абітурієнтами. Як справедливо зауважують фахівці, на світогляд покоління «Z» вплинули світова фінансово-економічна криза. Покоління постмодернізму зазнали впливу глобалізаційних процесів, розвитку Інтернет-комунікативних технологій, хоча пошук інформації має чисто ситуативний характер. Характерною особливістю

цієї вікової групи є її відкритість до інновацій і технологій. Світогляд цієї вікової категорії значною мірою є обмеженим та поверхневим, тому ціннісна невизначеність і невміння планувати майбутнє не дає можливості «Z» вважати отримання ґрунтовної освіти за базову цінність (Слаква, 2017). Попри це, якісно корисною і позитивною є здатність центеналів до дивергентного мислення та вміння вбачати кілька можливих варіантів застосування творчих підходів у вирішенні завдання. Молодь цієї вікової когорти здатна до творчого вирішення поставлених завдань і швидкого прийняття рішень. Для них важливим є не факт володіння певною інформацією, а можливість швидкого доступу до неї. У процесі професійного становлення сучасного студента ця проблема є особливо актуальною, адже небачене раніше зростання кількості інформації у всіх сферах життя передбачає рівний доступ сучасної молоді до інформаційних мереж. Динамічний спосіб життя сучасної молоді знаходить своє відображення не у запам'ятовуванні значних масивів інформації, а у її записуванні на електронні пристрої. Відомо, що глобалізаційні тенденції й сучасний розвиток науки, техніки та технологій передбачають не лише пошук готової інформації, а й у майбутньому активну участь сучасного освіченого покоління молоді, як безпосереднього учасника глобальної взаємодії у виробленні, нарощенні наукового, інформаційного та кваліфікаційного потенціалу.

Старше покоління не встигає опанувати новинки у сфері кібертехнологій. Глобалізаційні впливи, технологічні революції, розвиток інформаційно-комунікативних технологій уможливають виникнення альтернативних способів отримання вищої освіти. Варто зауважити, що сьогодні відійшла у минуле тенденція до отримання освіти раз і назавжди. В умовах високої конкуренції і нестабільності ринку праці, невпевненості працівника у завтрашньому дні постає нагальна проблема його самоосвіти, самовдосконалення протягом життя. Сучасна молодь, як ніякі інші попередні покоління, проявляє активність у професійній самореалізації у кількох напрямках одночасно. Сьогодні мова йде про те, що навчально-виховний процес необхідно підлаштовувати, з одного боку, під можливості сучасного студентства, адже інформаційне суспільство, з іншого боку, ставить перед поколінням майбутніх фахівців якісно нові вимоги. У наш час на ринку праці значним попитом користуються саме спеціалісти, які здатні до безперервного професійного самовдосконалення, самостійного опанування нових знань та компетентностей. Саме тому актуальним завданням сьогодення є надання можливості опанування професії в режимі он-лайн.

Обговорення

Осмилюючи антропоцентричне вчення Г. Сковороди, М. Попович зазначав: «Сковорода пропонує певне філософське тлумачення Святого писма і засад християнської віри, прийняте для всіх християн і навіть, можливо не для християн, ... вся його ерудиція належить до тієї університетської освіченості, яка була невіддільною від вірувань,

текстів і обрядовості православ'я. Але під поверхнею традиційності і, навіть, консерватизму ховається інший Сковорода, цілком новочасний, навіть дещо постмодерний» (Попович, 2007: 248-249). У контексті вищезазначеної думки М. Поповича про «новочасність» і, навіть, «постмодерновість» Г. Сковороди слід відзначити, передусім, антропологічний прорив, здійснений у його філософії, зокрема, зосередженість на проблемі внутрішньої гармонії людини, її щастя, можливостей та шляхів його досягнення.

На думку В. Горського, принцип «сродності» у філософії Г. Сковороди «є принципом відповідності тому вищому, розумному і справедливому началу, що визначає сенс людського буття. «Закон сродності» не знає винятків. У кожній людині є нахил до «сродної» собі справи. Ця «сродність» і є виявом в людині вічного, «Іскри Божої» (Горський, 1997: 95). Отже, питання «сродної праці», природно відповідної освіти нерозривно пов'язані з духовними, трансцендентними вимірами людського буття, пошуками вічного, Абсолютного, Божественного в процесі самоактуалізації та самореалізації людини як особистості.

Дослідження різноманітних аспектів духовних вимірів самоактуалізації та самореалізації особистості посідає чільне місце у сучасному філософсько-антропологічному дискурсі. Як наголошував В. Франкл, завдання людини полягає не стільки у реалізації власних потенційних можливостей, скільки у спрямуванні об'єктивними життєвими смислами-цінностями наших здатностей. Філософ вважав за доцільне реалізацію не усіх наших можливостей, а лише тих із них, за допомогою яких ми реалізуємо власні смисли (Франкл, 1990: 119-120). Важливе значення має підхід до цієї проблеми у контексті екзистенціалів буття людини, її душевного та духовного здоров'я, який притаманний представникам гуманістичної психології (А Маслоу, К. Роджерс, В. Франкл та ін.). За словами В. Франкла, людина прагне знайти сенс життя й відчуває фрустрацію чи вакуум, якщо це прагнення залишається нереалізованим. Процес самоактуалізації передбачає переживання цінностей творчості завдяки усвідомленню сенсу власного життя й подолання тривоги за себе (Франкл, 1990). Отже, йдеться про включення мотиваційної складової, напруження вольових зусиль людини задля невпинного наближення до мети, обмеження спроб уникання труднощів, внутрішньої роботи над собою. Процеси самоактуалізації передбачають звернення до смислової сфери особи, оскільки саме її умотивованість на подальше зростання, самореалізацію зумовлює виявлення задатків, особистих внутрішніх запитів, потреб, готовності взяти відповідальність за власне життя.

На думку відомих українських філософів В. Табачковського та Г. Шалашенко, поняття самореалізації людини – це покладання – здійснення нею власного «Я» у світі (Філософський енциклопедичний словник, 2002: 563-564). Сучасна вітчизняна дослідниця О. Вячеславова визначає

самоактуалізацію як «процес у його чистому «вимірі» – як перехід від пасивного стагнаційного стану особистості до трансформаційного» (Вячеславова, 2011: 74). Процес самоактуалізації прямо пов'язується з активною життєвою позицією особистості, її спрямованістю до полілогу, пошуком множинних способів її укорінення у бутті, формування компетентностей як шляху до найповнішої успішної самореалізації. Розрізняють кілька рівнів самоактуалізації: онтологічний, соціальний і найвищий – духовний. Духовний рівень самоактуалізації, який «надає можливості до розгортання безмежного потенціалу особистості в параметрах абсолютних цінностей і є умовою граничної рефлексії людини», а тому «утворює сферу трансцендентного» (Вячеславова, 2011: 76-79).

Отже, особистісний підхід до проблем самоактуалізації та самореалізації студентства, який передбачає звернення як до внутрішньої природи людини, з'ясування її природних задатків, здібностей, так і до унікального внутрішнього світу особистості, її духовних потреб та інтересів, сенсо-життєвих орієнтацій тощо достатньо плідно розвивається у межах персоналістичної філософії та гуманістичної психології. Необхідність врахування специфічних особливостей сучасних поколінь молоді потребувало звернення до генераційного підходу, який розвивається сьогодні переважно у межах соціології, соціальної психології та інших соціальних наук.

Як зауважують науковці, характерними рисами покоління «Y» (ті, що з'явилися на світ у 1983-2003-х роках) є їх небажання заглядати далеко уперед і щось планувати на майбутнє, певна недовіра до педагогів, залежність від Інтернет-ресурсів. Освіта для даного покоління втрачає свою цінність, адже йому відомий негативний досвід батьківського покоління. Проте дане покоління не байдуже до процесів саморозвитку (Слакв, 2017).

Сучасна дослідниця міжпоколінного підходу В. Бондар зауважує, що покоління Z (народжені на початку 2000-х років) є небайдужим до всього, що відбувається у зовнішньому світі, вони готові дотримуватися загальнолюдських норм моралі. Це покоління має досить самостійну життєву позицію, готове до експериментів, працевлаштовується у найрізноманітніші сфери і займається тим, що приносить його представникам задоволення. Покоління Z володіє «кліповим» мисленням, а тому не здатне надовго зосереджувати на чомусь увагу. Для центеналів важливим є не факт володіння певним знанням, інформацією а здатність швидкого доступу до інтернет-ресурсів. Зрозуміло, що дані риси суттєво відрізняють сучасне студентство від викладачів, які є переважно представниками покоління «бемі-бумерів», яке має свої характерні особливості.

Висновки

Значної уваги у системі сучасної вищої освіти потребують питання самоактуалізації та самореалізації студентської молоді. Самореалізація постає не тільки як завершальний, практичний етап

самоактуалізації особистості студента, а й як внутрішньопов'язаний, певною мірою паралельний із самоактуалізацією процес, оскільки здійснення у світі людиною своїх здібностей, можливостей, власного «Я» обов'язково супроводжується внутрішньою духовною роботою щодо саморозвитку, самовдосконалення.

Важливе значення у сучасній освіті, яка ґрунтується на парадигмі уче / студоцентризму, має врахування комплексного характеру формування особистості фахівця на основі інтеграції особистісного та генераційного підходів. *Поєднання цих підходів є позитивним у контексті оновлення змісту освіти, подолання надмірних міжгенераційних комунікативних розривів, дистанцій між педагогами та студентами, створення сприятливих умов для становлення компетентних спеціалістів.* Тому суттєвою проблемою у системі сучасної освіти є налагодження діалогу між студентами (покоління Y, Z) та викладачами, які є переважно представниками покоління «бемі-бумерів». *Тому орієнтація сучасної системи освіти має бути не лише на природні здібності молоді, а й на врахування її генераційних особливостей, що спонукає на подальші дослідження ефективної організації навчально-виховного процесу у ВНЗ.*

Список літератури

1. Цицерон Избранные сочинения / Цицерон. – М.: Художественная литература, 1975. – 456 с.
2. Сковорода Г. Повне зібрання творів у 2-х т. – Т. 1. Трактати та діалоги. – К.: Богуславкнига, 2011. – 432 с.
3. Філософський енциклопедичний словник. – К.: «Абрис», 2002. – 751 с.
4. Эрн В. Григорий Саввич Сковорода. Жизнь и учение [Электронный ресурс] // В. Эрн. – М.: Путь, 1912. – 342 с. – Режим доступа: https://royallib.com/book/ern_vladimir/grigoriy_savvich_skovoroda_gizn_i_uchenie.html
5. Сковорода Г. Повне зібрання творів у двох томах // Г. Сковорода. – К.: «Наукова думка», 1973. – Т. 2. – 576 с.
6. Сартр Ж.-П. Бытие и ничто: Опыт феноменологической онтологии / Ж.-П. Сартр; [пер. с фр., предисл., примеч. В. И. Колядко]. – М.: Республика, 2000. – 639 с.
7. Маслоу А. Мотивация и личность / А. Маслоу; [пер. с англ.]. – СПб.: Питер, 2008. – 352 с. (Серия «Мастера психологии»).
8. Сепетій Д. Самореалізація як самотрансценденція / Д. Сепетій // Практична філософія, 2012. – Вип. 2. – С. 23-33.
9. Коростылева Л. А. Психология самореализации личности: Основные сферы жизнедеятельности: Дисс. д-ра психол. наук (специальность 19.00.01. – общая психология, психология личности). – СПб, 2001. – 398с.
10. Базаева Ф. У. Анализ феномена самореализации в зарубежной гуманистической психологии / Ф. У. Базаева // Среднее профессиональное образование. – 2012. – Вип. 3. – С. 46-50.
11. Глоссарий современного образования / Нар. укр. акад.; под. общ. ред. Е. Ю. Усик; [сост.: Астахова В. И. и др.]. – 2-е изд., перераб. и доп. – Харьков: Изд-во НУА, 2014. – 532 с.
12. Леонтьев Д. А. Самореализация и существенные силы человека / Д. А. Леонтьев // Психология с человеческим лицом: гуманистическая перспектива в постсоветской психологии; под ред. Д. А. Леонтьева, В. Г. Щур. – М.: Смысл, 1997. – С. 156-176.
13. Усанова Л. Проблема идентичности: між масовізацією та індивідуалізацією / Л. Усанова // Філософські обрії, 2017. – № 38. – С. 41-50.
14. Саух П. Ю. Соціокультурні тенденції в сучасному молодіжному середовищі: цивілізаційний вимір / П. Ю. Саух // Педагогіка і психологія, 2017. – Вип. 4. – С. 30-36.

15. Нагорний Б. Г. Студентство і сучасність / Б. Г. Нагорний, М. Л. Яковенко, А. В. Яковенко. – К.: Арістей, 2005. – 164 с.
16. Франкл В. Человек в поисках смысла / В. Франкл. – М.: Прогресс, 1990. – 368 с.
17. Кремень В. Почему мы бедные, если такие образованные? [Электронный ресурс] / В. Кремень // Зеркало недели. Информационно-аналитический еженедельник (20 лютого 2015). – Режим доступа <https://dt.ua/EDUCATION/chomu-mi-bidni-yakscho-taki-osvicheni-.html>
18. Теорія поколінь (x, y, z) від Юлії Слакві [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://learning.ua/blog/201711/teoriia-pokolin-x-y-z/>
19. Нарожная Т. Как разным поколениям понять друг друга: откровенный разговор с психологом [Электронный ресурс] / Т. Нарожная // Сегодня (30 декабря 2017). – Режим доступа: <https://www.segodnya.ua/lifestyle/psychology/kak-raznym-pokoleniyam-ponyat-drug-druga-otkrovennyy-razgovor-s-psihologom-1101862.html>
20. Амосова К. Хто такі міленіали і як їх виховувати [Електронний ресурс] / К. Амосова // Українська правда (16 січня 2018). – Режим доступу: <https://life.pravda.com.ua/columns/2018/01/16/228473/>
21. Попович М. Григорій Сковорода: філософія свободи / М. Попович. – К.: Майстерня Білецьких, 2007. – 256с.
22. Горський В. С. Історія української філософії. Курс лекцій / В. С. Горський; 3-є вид. – К.: Наукова думка, 1997. – 285 с.
23. Вячеславова О. А. Українська культура у вимірах постмодерну: Навчальний посібник для студентів ВНЗ / О. А. Вячеславова, А. Д. Чаус. – Луганськ: вид-во «Ноулідж», 2011. – 309 с.

References

1. Cicero. 1975. *Izbrannye sochineniya* [Selected Works]. Moscow: Khudozhestvennaya literatura.
2. Skovoroda, G. 2011. *Povne zibrannia tvoriv u dvokh tomakh. T. 1. Traktaty ta dialohy* [Complete Set of Works in 2 Vol. – Vol. 1. Essays and Dialogs]. Kiev: Boguslavkniga.
3. Filosofskiy entsyklopedychniy slovnyk [Philosophical encyclopedic dictionary]. Kyiv: Abris.
4. Ern, V. *Grigorii Savvich Skovoroda. Zhizn' i uchenie* [Hryhorii Savych Skovoroda. Life and Teaching]. Access mode: https://royallib.com/book/ern_vladimir/grigoriy_savvich_skovoroda_gizn_i_uchenie.html [in Russian].
5. Skovoroda, G. 1973. *Povne zibrannia tvoriv u dvokh tomakh* [Complete Set of Works in 2 Volumes]. Kyiv: «Naukova Dumka».
6. Sartr, Zh.-P. 2000. *Bytie i nichto: Opyit fenomenologicheskoy ontologii* [Being and Nothingness: An Essay on Phenomenological Ontology]. Moscow: Respublika.
7. Maslou, A. 2008. *Motivatsiya i lichnost* [Motivation and Personality]. SPb.: Piter.
8. Sepetiy, D. 2012. "Samorealizatsiia yak samotranssendentsiia" [Self-Realization as a Self-transcendence]. *Practical Philosophy*, 2: 23-33.
9. Korostyleva, L. 2001. *Psikhologiya samorealizatsii lichnosti: Osnovnye sfery zhiznedeyatel'nosti* [Psychology of Self-

- Realization of a MA: the Main Spheres of Vital Activity]. Diss. d-ra psikhol. nauk, (spetsial'nost' 19.00.01. – obshchaya psikhologiya, psikhologiya lichnosti). SPb.
10. Bazaeva, F. 2012. "Analiz fenomena samorealizatsii v zarubezhnoi gumanisticheskoi psikhologii" [Analysis of the Phenomenon of Self-realization in Foreign Humanistic Psychology]. *Srednee professional'noe obrazovanie*, 3; 46-50.
11. Glossarii sovremennogo obrazovaniya 2014. [Glossary of modern education]. Kharkov: NUA.
12. Leontiev, D. 1997. "Samorealizatsiya i sushchnostnye sily cheloveka" [Self-realization and essential powers of human]. *Psikhologiya s chelovecheskim litsom*. Moscow: Smysl: 156-176.
13. Usanova, L. 2017. "Problema identychnosti: mizh masovizatsiieiu ta individualizatsiieiu" [Problem of identity: massivization vrs. Individualization]. *Filosofski obrii*, 38: 41-50.
14. Sauk, P. 2017. "Sotsiokulturni tendentsii v suchasnomu molodizhnomu seredovyshchi: tsyvilizatsiinyi vymir" [Socio-Cultural Trends in the Modern Youth Environment: Civilization Dimension]. *Pedahohika i pchykholohiia*, 4: 30-36.
15. Nagorny, B., Yakovenko, M., Yakovenko, A. 2005. *Studentsvo i suchasnist, Aristae*, [Student Community and Contemporary]. Kyiv.
16. Frankl, V. 1990. *Chelovek v poiskakh smysla* [Man's Search for Meaning]. Moscow: Progress.
17. Kremen, V. "Pochemu my bednye, esli takie obrazovannye?" [Why are we poor, if such educated?]. *Zerkalo nedeli. Informatsionno-analiticheskii ezhenedel'nik, 20 February 2015*. Access mode: <https://dt.ua/EDUCATION/chomu-mi-bidni-yakscho-taki-osvicheni-.html> [in Russian].
18. Teoriia pokolin (x, y, z) vid Yulii Slakvy [The Theory of Generations (x, y, z) by Julia Slackva]. 06 Noyabrya 2017. Access mode: <https://learning.ua/blog/201711/teoriia-pokolin-x-y-z/> [in Ukrainian]
19. Narozhnaya, T. "Kak raznym pokoleniyam ponyat' drug druga: otkrovenny razgovor s psikhologom" [How Can Different Generations Understand Each Other: a Frank Conversation With a Psychologist]. *Segodnya*, 30 Dekabrya 2017. Access mode: <https://www.segodnya.ua/lifestyle/psychology/kak-raznym-pokoleniyam-ponyat-drug-druga-otkrovennyy-razgovor-s-psihologom-1101862.html> [in Russian].
20. Amosova, K. "Khto taki milenialy i yak yikh vykhovuvaty" [Who are the millennials and how to educate them]. *Ukrainska Pravda*, viewed 16 Yanvarya 2018. Access mode: <https://life.pravda.com.ua/columns/2018/01/16/228473/> [in Ukrainian].
21. Popovich, M. 2007. *Hryhorii Skovoroda: filosofiiia svobody* [Hryhorii Skovoroda: Philosophy of Freedom]. Kyiv: Maisternia Biletskykh.
22. Horskyy, V. 1997. *Istoriia ukrainskoi filosofii. Kurs lektsii* [History of Ukrainian Philosophy. Course of Lectures]. Kyiv: Naukova dumka.
23. Viacheslavova, O. 2011. *Ukrainska kultura u vymirakh postmodernu: Navchalnyi posibnyk dlia studentiv VNZ* [Ukrainian Culture in Postmodernism: A Manual for Students at Higher Educational Institutions]. Luhansk: vyd-vo «Noulidzh».

И.В. Васиук

ВОПРОСЫ САМОАКТУАЛИЗАЦИИ И САМОРЕАЛИЗАЦИИ ЛИЧНОСТИ СТУДЕНТА: ФИЛОСОФСКО-АНТРОПОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ.

Статья посвящена проблемам природосоответствующего образования в контексте самоактуализации личности, в частности современной студенческой молодежи. Проанализированы вопросы ценностного самоопределения человека, профессиональной и личностной самореализации в истории философии и во взглядах современных ученых. Обосновывается необходимость изучения этой проблемы в контексте интеграции личностного и генерационного подходов. Рассмотрена проблема кризиса идентичности современного человека в современном глобализованном мире.

Ключевые слова: самореализация, самоактуализация, личность, природосоответствующее образование, генерационный подход, личностный подход.

I. Vasiuk

PROBLEM OF THE STUDENT'S PERSONALITY SELF-ACTUALIZATION AND SELF-REALIZATION: PHILOSOPHICAL AND ANTHROPOLOGICAL ASPECTS

Introduction. The student as a personality and a specialist raises the question of his self-actualization in the context of the humanistic paradigm of education, which is based on student-centered pedagogy of cooperation. Conducting the research within the framework of personality's approach alone does not allow to take into account the specific features of modern young generations, to indicate the main strategies of the inter-generational dialogue. **The aim and the tasks** of article are to explore the importance of nature-related education for personal formation and self-determination of the students in a globalized society, taking into account the individual and the

generations' peculiarities. **Research methods.** In the course of the research dialectical, systematic-logical and socio-cultural methods were used, as well as the method of comparative analysis of personal and generational approaches, inter-generational features of modern youth, and others. **Research results.** The article deals with the approach to the problem of self-actualization and self-realization of the student, which involves addressing both the inner nature of man, elucidation of his natural instincts. In particular, approaches of Cicero and the idea of "semblance" of the work of the prominent Ukrainian philosopher H. Skovoroda, were analyzed. The method of monitoring the children's predisposition, proposed by the latter, is considered to be effective in modern pedagogy. Specific features of young people were also analyzed on the example of the generational approach. The combination of both approaches in the system of education allows us to take into account individual and unique factors of the person, as well as the peculiarities of the formation of characteristic features inherent in a significant number of people from the same generation. **Discussion.** In the works of N.F. Bazaeva the concept of self-actualization and self-realization are considered to be identical. In the opinion of L. Korostylova, the process of self-actualization is a process of concentration on the inner world of personality, and self-realization correspondingly on his external. The question of self-actualization and self-realization of personality is one of the leading problems of philosophical and anthropological discourse. It is considered in the writings of modern Ukrainian philosophers: O.A. Viacheslavova, V.S. Horskyi, S.B. Krymskyi, M. Mykhailychenko, M.V. Popovych, D. Sepetii, V. Tabachkovskiy, L. Usanova, A.D. Chaus et al. The problem of self-actualization of student youth in personality approach were discussed in the works of modern scholars: V.G. Kremen, B.G. Nahorni, P.Yu. Saukh and others. Instead, V. Shtraus, N. Khouv, T. Narozhna, Y. Slakva, K. Amosova, V. Bondar and others substantiate the necessity of applying a generational approach in education. **Conclusions.** The leading role in modern education, which is based on the paradigm of student-concentration, is the realization of a personal approach in the educational process. This approach does not take into account the specific generational features of modern youth. The combination of these approaches is positive for updating the content of education, overcoming intergenerational communicative gaps. A significant problem in the system of modern education is the establishment of dialogue between students (generation Y, Z) and teachers who are predominantly representatives of the generation of Baby-Boomers and have their own peculiarities.

Keywords: self-development, self-actualization, personality, nature-related education, generation approach, personal approach.

УДК 130.2:316.6475-058.837

Р. І. Кузьменко

ТОЛЕРАНТНІСТЬ ЯК ОСНОВА СПІЛЬНОЇ ДІЇ В БУТТІ ЛЮДИНИ

Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова;
e-mail: raisa.kuzmenko.kiev@gmail.com; ORCID: 0000-0002-4881-1879

Анотація. Стаття присвячена дослідженню такого феномену людського буття, як толерантність у процесі спільної дії, яка визначається як будь-яка конструктивна співучасть з Іншим, – обмін інформацією, поглядами, думками, досвідом у процесі досягнення поставленої спільної мети на толерантній основі. Роботи зарубіжних та українських учених допомогли з'ясувати місце толерантності в її складових: спілкуванні, співпраці та співтворчості. Доведено, що успішність спільної дії людей залежить від того, наскільки толерантним буде ставлення до Іншого під час взаємодії. Виявлено, що толерантність є основним чинником спільної дії, яка веде до плідного розвитку людських стосунків.

Ключові слова: толерантність, спільна дія, конструктивне спілкування, співпраця, співтворчість, людські стосунки

Вступ

Ми живемо в глобалізованому, наповненому суперечностей світі, який постійно розвивається та змінюється завдяки активній діяльності людини. На даному етапі демократизація є суттєвою тенденцією розвитку всіх цивілізованих країн. І саме людина у взаємодії з Іншим виступає головним героєм – творцем демократичних стосунків, спільних дій і всього, що відбувається на нашій планеті. Кінцевий результат її взаємодії, який полягає в досягненні поставленої мети, безпосередньо залежить від того, наскільки доброзичливою буде позиція в спільній діяльності, – чи буде проявлятися толерантність у діях та стосунках по відношенню до Іншого.

Отже, толерантності відведена особлива та невід'ємна роль у спільній дії – вона покликана виступити медіатором у всій позитивній людській взаємодії, стати тією віссю, навколо якої об'єднається та завдяки якій буде триматися весь глобалізований світ.

Мета і завдання

Мета даної статті полягає в з'ясуванні ролі толерантності в процесі спільної дії. Дана мета реалізується у наступних завданнях: проаналізувати різні концепції вчених щодо змісту поняття «спільна дія»; розглянути спілкування, співпрацю та

співтворчість як основні складові спільної дії та показати феномен толерантності як невід'ємну умову їхнього успіху.

Методологія дослідження

У процесі даного дослідження були використані методологія Е. Фромма, яка допомогла з'ясувати, що людям, які націлені на «бути», притаманно бути толерантним до Іншого; герменевтичний метод – для інтерпретації творів Г. Сковороди, Е. Фромма, Е. Муньє; компаративний аналіз – для порівняння концептів вчених О. Поліщука, С. Крилової, А. Лактіонової, О. Поліщука, Ю. Хабермаса, Н. Хамітова про спільну дію.

Результати

Людина, як писав Арістотель, є істотою суспільною. І це є природним – людині тяжити одна до одної, взаємодіяти, співпрацювати для досягнення поставлених цілей, загального блага. Е. Фромм звертає нашу увагу на те, що «притаманне людині прагнення до єднання з іншими укорінено в специфічних умовах існування людського роду і є однією із найсильніших мотивацій поведінки людини» (Фромм, 1990: 111). Саме необхідність жити в злагоді, взаємодіяти на основі порозуміння та поваги до ближнього породжує такий феномен, як толерантність. Як